

Smaastykker.

I.

Helligaandskapel og St. Mortens Kirke i Randers.

Af Carl Neergaard.

I forrige Bind af dette Tidsskrift (4 R. I, 764 ff.) har cand. theol. Oskar Andersen meddelt et Thingsvidne fra 1527 angaaende Helligaandshuset i Randers og dertil knyttet nogle korte Bemærkninger om dets kirkelige Forhold. Gjennem Dokumentet faa vi da den Oplysning, at Klostret i nævnte Aar bortsolgte nogle af sine Ejendomme i Randers og blandt disse ogsaa en Bygning, som kaldtes »then hæliandtz capell«, hvis Existens tidligere ikke har været anet. Men er denne Notits saaledes af Vigtighed for Helligaandshusets Historie, og har det sin Betydning, at Forfatteren har publiceret et hos sig beroende Dokument, som ellers vilde have været mindre let tilgængeligt for Klosterhistorikere, saa er hermed ogsaa alt sagt om Interessen ved dets Fremkomst. Thi naar Hr. A. yderligere anvender Aktstykket og mener, at det »med tilforladelig Tydelighed« godtgjør, at Helligaandshuset ved Siden af St. Mortens Kirke har haft og benyttet en privat Klosterkirke, turde dette trænge til at modificeres. Klostret har ejet et Kapel, det lader sig ikke bestride; men det indbyrdes Forhold mellem dette, Helligaandshuset og St. Mortens

Kirke bliver sikkert at opfatte paa ganske anden Vis end den af Hr. A. fremsatte.

Det er navnlig hans Tolkning af Udtrykket »St. Martini og vor Kirke«, der indbyder til Drøftelse. Medens jeg i min Artikel om Helligaandsklostret i Randers (Kirkehist. Saml. 4 R. I, 80) hævdede, at der med dette Udtryk kun sigtedes til en eneste Bygning, St. Mortens Kirke, finder derimod Hr. A., at det »naturligen maa gjælde baade St. Mortens Kirke og Klosterkapellet«. Lad os derfor igjen tage Udtrykket op til Prøvelse for ret at vinde Klarhed over et Punkt, der ikke kan siges at være uden Interesse for Forstaaelsen af Klostrets hele Stilling.

Som bekendt nævnes det i et Dokument fra 1496, hvorved Helligaandsbrødrene love at afholde en ugentlig Messetjeneste¹⁾. Brevet eksisterer næppe mere og kjendes nu i al Fald kun i en Kopi, som Randers Bys Historie-skriver, afdøde Byfoged Stadfeldt, i sin Tid lod tage. Da det ingensinde før har været udgivet fuldstændig, kunde der maaske nu være en passende Anledning hertil; men de Forsøg, jeg har gjort for at erholde Diplomafskriften til Laans, ere alle strandede. Foreløbig maa vi da lade os nøje med de eksisterende Uddrag; dog disse ere ogsaa fuldt tilstrækkelige til at afgive en Basis for Drøftelsen af Spørgsmaalet.

Det hedder i Dokumentet, at hver Onsdag til evig Tid skulle Konventsbrødrene gaa ned i »St. Martini og vor Kirke« og der afholde en Messe for Præsten Peder Ovesen, Raadmand Rasmus Persen, hans Hustru Anna, Ove Rafn og flere andre Personer. En nærmere Angivelse af Klokkeslettet, naar Messen skulde finde Sted, er desværre ikke tilføjet — i al Fald ikke i Uddragene —; havde dette været, vilde deri unægtelig have ligget et smukt Bevis for, at den dobbelte Gudstjeneste, Hr. A. etablerer, ikke kunde være mulig. Hvis Dokumentet nemlig havde fortalt os, at Messen

¹⁾ Naar Hr. A. skriver 1494, beror dette vel paa en Trykfejl.

skulde afholdes hver Onsdag f. Ex. Klokken sex om Eftermiddagen, maatte man uvilkaarlig spørge sig selv, hvorledes det var tænkeligt, at Munkene kunde være tilstede i to forskellige Kirker en og samme Dag paa en og samme Tid. Af rent fysiske Grunde kunde Udtrykket »St. Martini og vor Kirke« da ikke gjælde to Bygninger.

Men selv om vi næppe have et saa haandgribeligt Bevis at skyde os ind under, staa vi dog ikke hjælpeløse overfor Spørgsmaalet om den rette Forstaaelse af Udtrykket. Der er et andet Forhold, som her viser os paalidelig Vej, og det er, at vi overhovedet ikke kjende Exempler paa, at vore Forfædre i Papismens Dage have indstiftet Messe-tjenester, der samtidig skulde holdes i et og samme Klosters Kirker i samme By. Efter middelalderlig Betragtningssmaade rummede det langt mere Kraft at indstifte Anniversarier og Messer i to forskellige Klostres Kirker end at lade et enkelt Munkekonvent udføre den samme Gudstjeneste det dobbelte Antal Gange. Hvorfor skulde man da antage, at de Folk, der 1496 betænkte Helligaandshuset i Randers med Gaver — og blandt dem var jo netop en gejstlig Mand — havde været saa upraktiske at lade Helligaandsbrødrene være ene om at læse Messerne for deres Sjæles Frelse? Dette er et Forhold, som ikke nok kan tages i Betragtning, hvor det har gjaldt et saa vigtigt Spørgsmaal som at sikre Sjælen en naadig Opstandelse.

Og dette er ikke det eneste Vidnesbyrd om, at Prior Jens Mathiesen og hans Konvent med Betegnelsen »St. Martini og vor Kirke« blot tænkte paa St. Mortens. Hver Gang vi i det sextende Aarhundrede høre Tale om Indstiftelsen af nye Messer i Helligaandsklostret, hedder det udtrykkelig kun, at de skulle holdes i »Kirken«; naar Prior Laurits Nielsen 1509 lover Ridder Jakob Andersen Bjørn af Støvring en Messe, siges det, at den skal læses »udi vor Kirke forneden for vor Chorsdør«; og naar Mogens Gøye i sit Testamente 1514 henlægger Jordegods til Klostret, forlanger han til Vederlag, at Præsterne skulle »gaa neder

i Kirken og synge af Jomfru Mariæ Bedrøvelse¹⁾. Der nævnedes aldrig andet end »Kirken«, og det af den Grund, at ingen kunde tage Fejl af, at Munkene dermed mente St. Mortens. Afholdtes der derimod Gudstjeneste baade i denne Kirke og i Helligaandskapellet, hvad Hr. A. paaastaar, skulde Messernes Fundatorer nok have sørget for at faa en bestemt Erklæring om, i hvilken af de to Kirkebygninger de vilde blive læste. Thi det var dem ingenlunde ligegyldigt, om Gudstjenesten foregik i den store St. Mortens Kirke, hvor al ønskelig Pomp og Pragt kunde udfoldes, eller i det lille, trange Kapel. Messens Kraft ahang jo delvis af den Glans og Herlighed, med hvilken den fejredes.

Naar Helligaandsbrødrene anvendte saadanne Udtryk som »St. Martini og vor Kirke« eller *domus sancti spiritus ad sanctum Martinum*, vilde de dermed kun nærmere betegne Forholdet mellem Kirken og Klostret²⁾. Thi St. Mortens var ikke deres alene. Vel havde Prior Jens Mathiesen 1494 bygget Choret, og vel synes det, som Munkene ved en lukket Gang havde tænkt at sætte Kirke og Kloster i nøje Forbindelse med hinanden; men ogsaa Indvaanerne i Randers havde Part i St. Mortens, og denne var jo desuden af Navn langt ældre end Helligaandshuset, om det end var en nyere Bygning, der ved Midten af det femtende Aarhundrede havde rejst sig paa Tomten af den gamle St. Mortens³⁾. Netop fordi Borgerne i Randers stedse

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. R. I, 82 og 88.

²⁾ Mærkelig nok har Udtrykket »den Helligaandskirke og Choret i Randers«, som findes i Christian III's Brev fra 1542, hvorved han henlægger St. Mortens Kirke til Randers Kjøbstad, aldrig givet Anledning til forfejlede Hypotheser. I og for sig maatte dog denne Betegnelse synes ligesaa aparte som Udtrykket »St. Martini og vor Kirke«.

³⁾ 1346 nævnes Kirken første Gang, da der udstedtes et Skjøde til Thord Degn paa en halv Gaard ved den. I et Brev fra 1388 omtales en Gaard liggende i St. Mortens Sogn. 1403 møde vi en Iwarus Magni som rector ecclesiæ S. Martini i Randrus. — Om den nuværende St. Mortens Kirkes Alder og den ældre Granitkirke se Jyske Saml. III, 326 f.

benyttede Kirken, maatte Helligaandsbrødrene udtrykke sig mere beskedent om deres Ejendomsret. Af den Grund skrev de om Kirken, at den tilhørte dem (»vor Kirke«) og St. Morten, hvorved de vel tænkte baade paa Helgenen og Indbyggerne i St. Mortens Sogn; og af samme Grund sagdes Klostret at ligge ved St. Mortens Kirke, idet man derved maaske vilde betegne, at denne Bygning var vigtigere end den gejstlige Stiftelse.

En saadan Tilknytning mellem et Kloster og en ældre Sognekirke er ikke noget uhørt. Et ganske lignende Exempel kjende vi fra Roskilde, hvor der i det trettende Aarhundrede laa udenfor Byen et Helligaandshus som det i Randers. Dets noget fjerne Beliggenhed fra Staden gjorde imidlertid, at det ikke ret kunde vinde Magt, og Biskop Jakob Erlandsen tillod derfor, at Klostret maatte indflyttes i Byen og henlægges til St. Laurentii Kirke, saaledes at denne kunde tjene Stiftelsen som Gudshus¹⁾. Hvis vort Kjendskab til Helligaandsklostrets Historie havde været noget fyldigere, vilde vi her utvivlsomt have truffet det ganske tilsvarende Udtryk »St. Laurentii og vor Kirke« anvendt om St. Laurents Kirke i Roskilde. Nu maa vi imidlertid lade os nøje med at høre, at Biskop Jakob 1253 lover alle dem 40 Dages Aflad, der af Andagt eller for personlig at yde Trøst besøge Helligaandshuset ved St. Laurentii Kirke (*domus sancti spiritus apud ecclesiam beati Laurentii*)²⁾. Men dette er jo netop et Udtryk ganske analogt med vort *domus sancti spiritus Randrusiensis ad sanctum Martinum*.

Medens der saaledes foreligge flere Vidnesbyrd om, at Betegnelsen »St. Martini og vor Kirke« kun gjælder St. Mortens Kirke, vil man ikke kunne nævne et eneste Støttepunkt for, at Munkene med Udtrykket »vor Kirke« have tænkt paa Helligaandskapellet — thi saaledes opfatter Hr. A. det vel.

¹⁾ Hofmans Foundationer og Gavebreve VII, 309.

²⁾ Thorkelin: Diplomatarium Arne. Magn. I, 193.

Kirke og Kapel var jo desuden i Middelalderen ligesaa lidt som nu synonyme Benævnelser. At Helligaandskapellet desuden i det sextende Aarhundrede ikke har været brugt til Messegudstjeneste, derpaa ser jeg et Bevis i den Omstændighed, at Munkene allerede 1527 kunde afhænde det fra sig. Blev der paa dette Tidspunkt celebreret Messer her, maatte de selvfølgelig strax ophøre, saasnart Kapellet kom i Privatmands Eje; men dermed vilde ogsaa Messernes Fundatorer eller disses Arvinger faa Ret til at kræve Sjølegodset tilbage, eftersom det kun under den udtrykkelige Betingelse var givet Klostret, at naar Gudstjenesten forfaldt, skulde Jordegodset afleveres. Den øjeblikkelige Vinding, Munkene kunde have ved at sælge Kapellet, maatte da blive ganske forsvindende i Forhold til Tabet ved, at Jordene unddroges dem. Saa udiplomatiske have Munkene, der ellers vare ret forfarne i Pengesager, dog næppe været.

Men hvortil har Kapellet oprindeligt tjent? Noget ganske sikkert Svar lader sig næppe give paa dette Spørgsmaal, baade fordi vi kun finde Bygningen omtalt denne ene Gang ved 1527, og fordi vi overhovedet kjende meget lidt til Klostret i dets ældste Periode. Ikke destomindre vover jeg at fremsætte en Theori om Kapellets Historie, der vel kun er en Hypothese, men som dog, saa synes det mig, giver en ret tilfredsstillende Løsning paa Spørgsmaalet om Forholdet mellem Kloster, Klosterkirke og Kapel.

I min ovennævnte Artikel om Helligaandshuset i Randers søgte jeg at vise, hvorledes der efter al Sandsynlighed maatte skelnes mellem to Perioder i dettes Historie, en ældre indtil Tiden ved 1490, da regelbundet Levned endnu ikke var indført, og en senere efter Overgangen til det fuldstændige Klosterliv. Særlig vigtig forekom det mig her at være at fæste Blikket paa St. Mortens Kirke og Prior Jens Mathiesens Opførelse af Choret 1494. Hvad der strax ved Klostrets Anlæggelse havde tjent til Kirke, kunde dengang ikke bestemt afgjøres, eftersom St. Mortens i sin nuværende Skikkelse næppe skriver sig fra et ældre Tids-

punkt end ca. 1450. Hr. Andersens Paavisning af et Helligaandskapel i Randers aabner os nu imidlertid nye Veje til Løsning af Spørgsmaalet om Helligaandshusets oprindelige Kirkeforhold. Intet synes nu naturligere end at antage, at det nævnte Kapel i Klosters første Periode har traadt i Stedet for en Kirke, maaske fordi Helligaandshuset dengang var en fattigere Stiftelse, der ikke selv strax kunde strække sig saa vidt som til at grundlægge en stor og prægtig Kirkebygning.

Der synes mig at være saa meget mindre til Hinder for denne Antagelses Rigtighed, som vi andensteds fra kjende ganske lignende Forhold. Jeg minder om St. Jørgensgaardene, smaa Hospitaler for spedalske, hvortil aldrig var knyttet andet end Kapeller. Eller jeg nævner Franciskanerklostrene i Malmø, Helsingør og Nykjøbing paa Falster, til hvilke Erik af Pommern ved deres Stiftelse henlagde alt eksisterende Kapeller — noget, jeg opfatter saaledes, at disse Kapeller i Grundlæggelsesperioden skulde afgive Munkene et Sted, hvor de efter de daglige Byggearbejder kunde trække sig hen for at samles til fælles Bøn. Om Graabrødre-klostret i Helsingør, hvortil Kong Erik 1420 gav St. Annæ Kapel, vide vi endog, at dets Kirke først 1427 blev indviet; i dette Tidsrum har da Kapellet vel været Munkenes Bedekammer og Sæde for Messetjenesten. Endelig høre vi ved de, som det synes, ubetydelige Helligaandshuse i Nykjøbing paa Falster og Mors kun Tale om Helligaandskapeller.¹⁾

Som Forholdene vare ved disse Klostre, saaledes sikkert ogsaa ved Helligaandshuset i Randers. Helligaandskapellet her tjente oprindelig til eneste Kirkebygning; men da Klosters Forbindelse med St. Mortens ret kom i Stand, maatte Kapellet snart blive overflødigt, og dets Skæbne var dermed afgjort. Det har maaske henstaaet tomt og ubenyttet i det sextende Aarhundredes første Decennier, netop paa en Tid, der just ikke var en i økonomisk

¹⁾ Frederik I's danske Registr., 106, 170 og 434. — Dueholms Diplom., 94 ff.

Henseende glimrende Periode for de Randers Munke. Da Christian II 1522 beskattede Gejstligheden, skrev Prioeren for vort Helligaandshus, at Klostret havde en Gjæld paa over 3000 Mark, og nogle Aar senere klagedes over de store Udgifter til de altfor mange Præster i Klostret. Det er da meget naturligt, at Munkene paa en Tid, hvor Smalhans raadede i deres Pengekister, have søgt at omsætte alt, hvad bedst kvitteres kunde, i klingende Mønt; og til disse undværlige Ejendomme maatte Helligaandskapellet høre.

Som her skizzeret kan Udviklingen tænkes at have stedfundet. Hr. Andersen har da ved at meddele Thingsvidnet fra 1527 indirekte bidraget til at udfylde et Hul i Helligaandsklostrets Historie; herefter behøve vi ikke mere at antage, at Messetjenesten i Stiftelsens ældste Tider udehukkende holdtes i selve Klosterbygningen, men kunne nu pege paa Helligaandskapellet¹⁾.

¹⁾ Se Rosenørn: Grev Gert og Niels Ebbeson I, 173, hvor det hedder, at Messerne bleve sungne i det arkitektonisk rigt dekorerede Midterparti af den gamle Klosterfløj, som endnu staar bevaret — men som snart desværre gaar en sørgelig Nedrivning i Møde.